

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ
ИНСТИТУТИ**

МАХМУДОВА СЕВАРА

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР
ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ
(маъруза матни)**

Тошкент- 2013

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

РЕЖА:

1. Бобурнинг болалик йиллари.
2. Бобурнинг сиёсий фаолияти:
 - А) Мовароуннаҳрда олиб борган урушлари.
 - Б) Афғонистонда қурган ҳокимият.
 - В) Ҳиндистонда «Буюк мўғул империяси» нинг вужудга келиши.
3. Бобур – буюк шоир, адиб ва тарихчи олим.
4. Бобур фаолияти ва меросини ўрганишнинг аҳамияти.

Узоқ ўтмишда ижтимоий ҳаётнинг кўп соҳаларида муҳим роль ўйнаган йирик сиймолардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобур. У ўз даврида истеъдодли лашкарбоши ва давлат арбоби, талантли шоир ва адиб, санъат, адабиёт ҳамда фаннинг кадрили биладиган атоқли олим бўлган. Унинг мусиқа, ҳарбий иш ҳақида ёзган рисоалари бизгача етиб келмаган бўлса ҳам, бироқ унинг бошқа қатор асарлари илмий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлиши билан ғарб тарихчиларини қизиқтириб келгани каби Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон тарихини текширувчи шарқшунос олимлар учун ҳам кўпдан буён илмий таянч манбаларидан бири бўлиб келмоқда.

Бобурнинг лирик девонлари, «Бобурнома»си, арузга доир рисоласи, Хатти Бобурий, «Ҳарб иши», «Мусиқий илми» ва бошқа асарлари ўзбек адабий тили, адабиёти ва илм-фаннинг раванг топишига бебаҳо ҳисса қўшди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йил 14 февралда Фарғона вилоятининг пойтахти Андижон шаҳрида туғилди. Унинг отаси Умаршайх мирзо темурийлардан бўлиб, Фарғона улусига ҳукмоонлик қилар эди. Бу даврда Мовароуннаҳрда темурийларнинг бир маҳаллар маълум даражада марказлашган давлати парчаланиб, майда феодал давлатларга бўлиниб кетган эди. Улар ўртасидаги низолар, тахт учун олиб борилаётган тўхтовсиз курашлар мамлакат халқларнинг иқтисодий ва маданий имкониятларини издан чиқарган эди. Бобурнинг отаси Умаршайх мирзо ана шундай – тож-тахт учун кураш кескинлашган даврда ҳокимлик қилди ва бу курашларда фаол иштирок этди.

Бобур юқори савияли муаллим ва мураббийлар қўлида билим олди, тарбияланди. У жуда тез орада хат-саводини чиқариб, илм-фан, адабиёт ва тарих билан шуғуллана бошлайди. Шунингдек, у кўп вақтини ҳарбий машқлар ва ов билан шуғулланишга сарф этди. Ўз қобилияти билан катталарни ҳайратда қолдирар эди.

1494 йил Андижон ҳокими, Бобурнинг отаси Умаршайх мирзо тасодифан ҳалок бўлади ва унинг ўрнига тахтнинг вориси, 12 ёшлик ўғли Заҳириддин Муҳаммад Бобур тахтга чиқади. Бу воқеалар баёни «Бобурнома» асарида батафсил баён қилинган.

Бобур мамлакатни аввал шайх Мазидбек, унинг вафотидан кейин Бобоқули Бобо Алибек ҳамда тадбирли онаси Нигорхонимнинг раҳбарлиги

ва кўмагида бошқаради. Уларнинг кўмагида қўшинни қайта тузиб, шаҳарлар ва қўрғонларни мустахкамлайди, душманнинг ҳужумини моҳирлик билан қайтариб, уни чекинишга мажбур қилади. Отаси тириклиги даврида (1494) Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад Мирзо (Умаршайх мирзонинг ўз акаси) ва Тошкент ҳокими Маҳмудхон (Умаршайхнинг қанағаси ва Султон Аҳмаднинг куёви) бошлаган урушни бартараф қилишга муваффақ бўлади, душманни чекинишга мажбур қилади. Бу Бобурнинг биринчи ва энг катта ғалабаси эди.

XV асрнинг охирида Мовароуннаҳр ва Хуросонда феодал тарқоқлик ҳукм суради, ҳар бир бек ўз ихтиёрича иш тутишга ҳаракат қиларди. Шайбонийхоннинг тарихчиси Муҳаммад Солиҳнинг таъбирича, ҳамма бир-бирдан қўрқар, ўзича шоҳлик талаб қилиб, мамлакатда иғво уруғини сочардилар. Мовароуннаҳр тупроғида авж олган ўзаро жангларда Бобур Мирзо ҳам қатнашишга мажбур эди. Халқ оммаси оғир аҳволда қолган эди.

Султон Маҳмуд Мирзо вафотидан сўнг, 1495 йил январь ойида унинг иккинчи ўғли Бойсунқўр Мирзони Самарқанд тахтига ўтқизадилар. 1496 йил Бойсунқўр Мирзога қарши Самарқандда тархонлар исёни бошланади. Бундан хабар топган Бобур Мирзо ҳам Самарқанд тахтига даъвогар бўлиб, 17 июнда ўз қўшини билан Шавдар туманига етиб келиб Самарқанд қамалига киришади. Айни шу пайт Султон Масъуд Мирзо Самарқанднинг иккинчи тарафидан, Султон Али Мирзо эса учинчи тарафдан қамал қиладилар.

Қиш яқинлашиб қолгани учун мазкур шахзодалар Самарқандни қамалдан бўшатиб, ўз юртларига қайтиб кетадилар.

Бобур Самарқандни 1498 йилда, 15 ёшида бир уринишлардан кейин қўлга киритади. Бироқ Самарқанднинг ички вазияти Бобур кутганича бўлиб чиқмади. Ўзаро урушлар ва солиқлар натижасида шаҳар қашшоқ бир аҳволга келиб қолган эди. Буни устига Андижонда Узун Ҳасаннинг салтанатга қарши исён кўтарган хабари келади. Юз берган сиёсий ва иқтисодий тангликни мушоҳада қилган Бобур Мирзо, қандай бўлмасин Андижонни сақлаб қолиш пайига тушади. Мазкур сабабларга кўра, Бобур Мирзо Самарқандда 100 кун ҳукмронлик қилгач, уни тақдирнинг иродасига ҳавола қилиб, ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади.

Бобур Мирзо Самарқанддан чиқиб, Хўжандга етганда, Андижоннинг қўлдан кетганлиги ҳақида хабар олади. Бу пайтда Самарқандни эса Султон Али Мирзо эгаллаган эди. Бобур Мирзо икки йил давомида Самарқанд билан Андижон орасида саргардон бўлсада, бироқ ҳар икки шаҳардан ақалли бирортасини ҳам қўлга киритишга муваффақ бўлолмади.

Икки йил ўтгандан кейингина Бобур Андижонни қўлга киритди, янгидан Самарқандни олиш ниятида қўшин тортиб келди. Бу пайтда Мовароуннаҳрнинг марказий вилоятларини қўлга киритиш ниятида юрган Шайбонийхон Самарқандга яқинлашиб қолган эди. Самарқанд ҳокими Султон Али Мирзонинг розилиги билан Самарқанд Шайбонийхон қўлига ўтади.

1500 йилда Бобур Мирзо Самарқанд шахрига тўсатдан бостириб кириб, Шайбонийхоннинг асосий кучини қириб ташлайди. Бу пайтда Шайбонийхон

Конигулда эди. Самарқандни эса унинг амирларидан бири бошқараётган эди. Шундай қилиб, Бобур Мирзо Самарқанд тахтита иккинчи марта чиқади.

Лекин бу сафар ҳам Бобур Мирзо Самарқандда узоқ туролмайди. Чунки шаҳарда вайроналик ва очлик ҳукмронлик қиларди. Ана шундай вазиятда Бобур шаҳарни қамал қилган Шайбонийхоннинг сулҳ тузиш ҳақидаги таклифини қабул қилади. Бу воқеа тўғрисида Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асарида баён этилган.

Самарқанддан чиқиб кетган Бобур тоғаси Султон Маҳмудхон вилоятидан, навкарларнинг кўпидан ажралган Бобур Тошкентда кўп алам-изтироб чекади. Бобур тоғаси Маҳмудхоннинг ёрдами билан Андижонни яна қўлга киритмоқчи бўлади. Бироқ Шайбонийхонга қарши бирга курашишга даъват этиш натижасиз чиқади. Маҳмудхон енгилиб, Шайбонийхонга асир тушади. Шайбонийхон Тошкентни ҳам қўлга олади. Бобур Мўғулистоннинг шимоли-шарқий томонига қараб қочади. Бирмунча вақтдан кейин Фарғона водийсига қайтиб келади. Бироқ Мовароуннаҳрда йирик ва мустаҳкам ҳокимият вужудга келтиришга кўзи етмагач, 1504 йилда 300 дан ортиқ йигити билан Афғонистонга қараб йўл олади.

Бобур Мирзо Қобул томон юриб, 1504 йил сентябрь ойида Қобулни Зуннун Арғуннинг ўғли Муҳаммад Муқимдан тортиб олади. Шундай қилиб, Қобул ва унинг атрофи Бобур Мирзо тасарруфига ўтади.

1505 йилда Ҳусайн Бойқаро барча ўғиллари қатори Бобур Мирзони ҳам Ҳиротга чақиртиради. Бу йиғилишдан мақсад Шайбонийхонга қарши иттифок тузиб, урушга тайёргарлик кўриш эди. Бобур Мирзо бу кенгашга албатта боражагини айтиб, Сайид Афзални жўнатади.

1506 йил 5 май куни Султон Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхон устига қўшин тортиб, Бобо Илоҳий мавзеига етганда вафот этади. Бобур Мирзо фотиҳа зарурати билан Ҳиротга боради ва Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғиллари билан учрашиб, уларнинг ўзаро ички низо ва хусуматларини сезади ҳамда бу шахзодалар билан иттифок тузиб, Шайбонийхонга қарши курашиб бўлмаслигига ақли етиб, ноумид бўлиб қайтиб келади. Қобулга яқинлашаркан, амакиваччаси Мирзохон Қобулда исён кўтариб, ўзини шоҳ деб эълон қилгани ҳақида хабар келади. Бобур Мирзо кўп қийинчиликлардан сўнг Қобулни қўлга олади.

1507 йилда Шайбонийхон Ҳирот билан бутун Хуросонни забт этгач, Қандаҳорга юришга жазм қилади. Уни эгаллаб олгач, укаси Носир Мирзони ҳоким қилиб тайинлайди ва ўзи Қобулга қайтиб келади. Шайбонийхон Бобур Мирзони Қандаҳорда деб гумон қилиб қўшини билан келиб, шаҳарни қамал қилади. Носир Мирзо шаҳарда туролмай, Қобулга қочиб келади.

Бу хабарни эшитган Бобур Мирзо Шайбонийхон билан учрашишдан кўра, ҳар ҳолда, кўздан нарироқ туришга қарор қилади. Ўзининг бек ва амирларини йиғиб, ўз фикрини изҳор қилади. Бобур Мирзонинг фикрича, мавжуд вазият тақозосига кўра, Шайбонийхон кўзидан йироқроқ туриш мақсадида Бадахшонга ёки Ҳиндистонга юряқлик лозим эди.

1507 йил сентябрда Бобур Ҳиндистон сафарига йўл олади. Аммо Шайбонийхон Қандаҳорни ололмай, сулҳ тузиб, орқага қайтгани ҳақидаги хабарни эшитгач Қобулга қайтиб келади.

Носир Мирзога Ғазна вилоятини ва Абдураззоқ Мирзога Нангинаҳор, Миндаракур, Дарайи Нур Киз ва Нургул ҳокимлигини инъом қилади.

1508 йил март ойида Бобур Мирзонинг катта ўғли Ҳумоюн Мирзо туғилади. Шу муносабат билан Бобур Мирзо ўзини бундан буён Бобур подшоҳ деб аташларини буюради.

1510 йил Шайбонийхоннинг ўлиmidан сўнг, Бобур Эрон шоҳи Исмоил Сафавий билан ҳарбий битим тузиб, Самарқандни қўлга киритади ва битимга мувофиқ шоҳ Исмоил номига хутба ўқитдиради. Бундан норози бўлган халқ оммаси (Исмоил шиа мазҳабига мансуб эди) руҳонийлар таъсири остида Бобур подшоҳга нисбатан душманлик кайфиятида бўладилар. Шунга қарамай, Бобур подшоҳ Самарқандга саккиз ой ҳукмронлик қилади.

Бу аснода Шайбонийлардан Убайдуллаҳон беш минг қўшин билан Бухорога юриш бошлайди. 1512 йил 28 апрелда Хайробод ва Қорақўл ўртасидаги қўшмалик ёнида ҳал қилувчи жанг бўлади. Бу жангда Убайдуллаҳон қўшини кутилмаганда Бобур подшоҳ қўшинини тор-мор келтиради. Бобур подшоҳ тезлик билан Самарқандга қайтиб келади ва ўз яқинлари ва аскарларини олиб, Ҳисор орқали Қобулга кетади. У эндиликда Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилиш ҳаёлини бошидан бутунлай чиқариб ташлайди ва тақдирга тан бериб, яна Ҳиндистон томон юриш масаласини кун тартибига қўяди.

Бобур подшоҳ Қобулдан Ҳиндистонга беш марта юриш қилади. Бешинчи юришда, яъни 1526 йил 21 апрелда тарихда машҳур жанг -Панипат жанги бўлади. Бу жанг Деҳли ҳукмдори Султон Иброҳим ибн Султон Искандар ибн Бахлул Лўдий билан бўлиб ўтади. Тарихчиларнинг маълумотларга қараганда, Султон Иброҳим Лўдийнинг юз мингга яқин аскар ва мингтага яқин жангари филлари бўлган. Бобур подшоҳнинг эса жами ўн-ўн икки минг аскарлари бўлган. Гулбаданбегим «Ҳумоюннома» асарида ушбу воқеаларни анча батафсил баён қилади. Иброҳим Лўдий устидан қозонилган ғалабадан сўнг 27 апрелда Деҳлида Бобур подшоҳ номига хутба ўқилади Бобурнинг бу ғалабасидан кейин баъзи ҳинд ва афғон феодаллари иттифок тузиб, Читора ҳокими Рано Санго раҳбарлигида Бобурга қарши бош кўтардилар. Бу даҳшатли жанг ҳам Бобур ғалабаси билан якунланди. Бу ғалаба билан Бобур Ҳиндистонда узил-кесил ҳокимиятини ўрнатган эди. У йирик бир давлат – империя вужудга келтирган эди. Бу империяни европаликлар «Буюк мўғул империяси» деб номлай бошладилар, чунки улар теурийларни Чингизхон авлодлари деб ҳисоблар эдилар. Бобур умрининг охиригача Ҳиндистонда қолди. Унинг айрим беклари ва аскар бошлиқлари Афғонистонга қайтиб кетган эдилар.

Бобур ватанни қўмсайди, ёр-дўстларини соғинади. У Афғонистон ва Мовароуннаҳрдаги дўстлари, ёр-биродарлари билан муттасил алоқада бўлиб туради, уларга ўзининг янги асарларини ва совға-саломларини юборади.

Лекин у умрининг охирига қадар ватанига қайтиш орзусидан айрила олмайди.

Бобур асос солган давлат Ҳиндистоннинг ижтимоий-сиёсий иқтисодий-маданий тараққиётида ғоят катта прогрессив роль ўйнади. Катта ва марказлашган давлатнинг вужудга келиши Ҳиндистоннинг тараққиёти учун анча кенг имконият туғдирди. Бобур Ҳиндистоннинг хўжалик ҳаётига, маданияти ва ободончилигига катта эътибор берди. У ариқ ва каналлар очтирди, турли бинолар қурдирди. У Ҳиндистондаги хилма-хил қабила ва халқларнинг урф-одат ва расм-қоидаларига қараб иш кўра бошлади. Атрофига олим ва фозил кишиларни тўплади. Ҳинд олимларидан Шайхорани ўзига вазир ва маслаҳатчи қилиб тайинлади. Машҳур тарихчи Хондамир ва бошқа айрим шоирлар, фозиллар Ҳусайн Бойқаронинг вафотидан кейин Бобурнинг даргоҳига бордилар. Унинг саройида кўпгина шоирлар ва олимлар тўпланди. Бобур атрофидаги беклар ва фозил кишилар билан кенгашиб иш кўрар эди. Ўғилларига ҳам шуни маслаҳат берарди.

Бобур 1530 йил 26 декабрда Аграда ўзи обод қилган Зарафшон чорбоғида вафот этди. Бобурнинг васиятига мувофиқ, чевараси Шохжаҳон унинг хокини Қобулга кўйдириб, мақбара қурдирди.

Бобур асос солган давлат Ҳиндистоннинг Англия томонидан босиб олинишига қадар давом этди. Бобурнинг ворислари – бобурий подшолар Ҳиндистоннинг сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш, хўжалиги ва маданиятини ривожлантиришда катта ижобий роль ўйнадилар. Улар маҳаллий халқлар билан тобора яқинлашиб, чатишиб кетдилар. Ҳиндистоннинг хўжалиги ва маданияти айниқса машҳур подшо, Бобурнинг набираси Акбар даврида (1556-1605) тез ўсиб ривожланди. Бобур ва бобурийлар даврида Ҳиндистонда туркий тилдаги адабиёт ҳам вужудга келади, Байрамхон (XVI аср) каби шоирлар етишади.

Жавоҳарлал Неру ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» номли асарида Бобурга баҳо бериб, шундай ёзади: «Бобур дилбар шахс, уйғониш даврига хос ҳукмдор, довюрак, серғайрат ва эпчил инсон, у ҳаёт нафосатидан, лаззатидан лаззатлана билган... Бобур Ҳиндистонга келиши билан у ерда янги давр ва янги салтанат бошланди. Мамлакат қудрати ва шухрати ошиб, бобурийлар салтанатининг шухрати бутун Осиё ва Европа бўйлаб тарқалди».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур фақат йирик давлат арбоби ва моҳир лашкарбошигина бўлиб қолмай, буюк шоир, адиб, тарихчи ва олимдир. Бобурнинг мероси хилма-хилдир. У ҳам шоир, ҳам ёзувчи бўлган, у мусиқа илми, шеърӣ услуб ҳамда ҳарбий санъат ҳақида илмий рисоалар ёзган. Аммо унинг бу асарлари ҳозиргача топилмаган ёки бизгача етиб келмаган. Унинг «Бобурнома»дан ташқари «Шеърлар девони» бўлиб, мазкур девон Бобурнинг Лутфӣй ва Навоӣйдан қолишмайдиган даражада етук бир лирик шоир эканига далилдир. Бобур ўзининг «Мубаййин» номли асарида солиқ солиш тартиблари, экин майдонларини тайинлаш, қандай ерлардан қайси ҳажмда солиқ олишни шариат мезони билан ўлчаб, чиройли назмӣй асар яратган. Бобур ушбу асарини ўғли Ҳумоюн Мирзога атаб ёзган, деб тахмин

килиш мумкин. Чунки асарда у Ҳумоюн, Комрон Мирзоларнинг номларини тилга олиб, уларга тилак билдиради. Бундан ташқари, Бобур Ҳўжа Аҳрорнинг тасаввуфга оид «Волидия» номли асарини назмга солиб, эски ўзбек тилига таржима қилган. Шунингдек, Бобур аруз илмига мансуб бўлган «Мухтасар» номли қимматли асарнинг ҳам муаллифидир.

Бобур алифбе масалалари билан ҳам шуғулланган. У алоҳида тури «Хатти Бобурий»нинг ихтирочисидир. Бобур ижоди ниҳоятда серқирра. Гарчи умри қувғинлик ва мусофирлик ташвишлари билан ўтган бўлса-да, у таҳорат, таяммум билан ўзини пок тутиб, мусулмонлик фарзу суннатини адо этган. Бунинг устига келажак авлодлар учун даъватнома деб айтиш мумкин бўлган «Китобу-с-салот») – «Намоз китоби»ни ёзиб қолдирган.

Захириддин Муҳаммад Бобур исмининг луғавий маъноси – «Йўлбарс»дир. Унинг жисми исмига монанд бўлиб, йўлбарсдек кучли, довюрак, абжир ва эпчил бўлган.

Бобурнинг энг йирик ва ажойиб асари, уни бутун дунёга танитган, Европа шарқшунослари томонидан Юлий Цезарнинг комментариялари билан бир қаторга қўйилган китоби «Бобурнома»дир. «Бобурнома» тарихий-бадинй асардир. «Бобурнома» тарихий манба бўлиши билан бирга, ўзбек прозасининг қимматли ёдгорлигидир. Шу билан бирга, «Бобурнома» география, этнография, тиббиёт, халқ медицинаси ва бошқа илмий соҳалар бўйича маълумот берувчи асардир. У ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорлигидир.

Бобурнинг фаолияти ва адабий меросини ўрганишда турли соҳа олимлари – тарихчилар, филологлар, географлар ва бошқлар катта натижаларга эришдилар. Фанда бобуршунослик деб айтиш мумкин бўлган махсус соҳа вужудга келди. Бобур фаолиятини ўрганиш бўйича Европа шарқшуносларидан Витсен, Джон Лейден, В.Эрскин, Р.М.Каленот, Паве де Куртейл, Денисон Росс, А.Бевеиж хоним, Лен Пуль, Э.Холден, В.Х.Моременд ва бошқалар, рус оимларидан Н.И.Ильминский, В.В.Вяткин, А.Самайлович, В.Бартольд ҳамда афгон ва ҳинд оимлари олиб борган тадқиқотларни алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин. Ўзбек оимларидан Ҳ.Ёқубов, В.Зоҳидов, С.Азимжонов, С.Алиев, А.Қаюмов, С.Жамолов, Ҳ.Ҳасанов, И.Ҳаққулов, Ҳ.Қудратуллаев ва бошқалар самарали хизмат қилдилар. Бобур ҳақидаги тадқиқотлар чоп этилди, Бобур асарларининг луғатлари тузилди, Бобур асарларининг қайта-қайта чоп этилишга эришилди.

БОБУР ЛИРИКАСИ

РЕЖА:

1. *Бобурнинг лирик мероси. Бобур девони ҳақида маълумот.*
2. *Бобур лирик меросининг жанр хусусиятлари, мавзу доираси:*
 - А) *Ҳаётга муҳаббат ва шодликни қуйлаш;*
 - Б) *Маърифатпарварлик ва ахлоқ - одоб масалалари;*
 - В) *Ватан иштиёқи ва гурбат изитироблари;*

Г) Сўфиёна майллар ифодаси.

3. Бобурнинг санъаткорлик маҳорати.

Бобурнинг лирик асарлари асосан унинг девонига жамланган. Шоирнинг ўзбекча девонининг икки қўлёзма нусхаси борлиги маълум. Булардан бири Парижда, иккинчиси Ҳиндистонда сақланади. Бобурнинг лирик меросини шу икки қўлёзма нусха ва «Бобурнома»даги шеърлар ташкил этади. Мана шулар асосида Бобурнинг бир неча бор нашр қилинди. Бобурнинг шеърларини 1910 йилда инглиз шарқшуноси Денисон Росс тўплаб инглиз тилига таржима қилиб, нашр этди. Шоирнинг баъзи шеърлари 1931 йил Истамбулда чикқан «Миллий татаббуъллар» мажмуасига ҳам киритилган. Бобурнинг шеърлари ўтмишда инглиз, француз ва бошқа Европа тилларига ҳам таржима қилинган эди. Кейин 60-70 йил ичида Бобур шеърлари қайта-қайта нашр қилинди, хрестоматияларга, турли тўпламларга киритилди ва бир неча марта танланган асарлар тарзида босилиб чиқди.

Бобур девони лирик турнинг ҳар хил жанрда ёзилган шеърларни, жумладан, ғазал, рубоий, туюқ, маснавий, китъа, фард ва бошқаларни ўз ичига олади. Унда оддий ғазаллар билан бир қаторда ғазали мусажжаъ (марказий рукнлари қофиядош бўлган ғазал), китъа ғазал (биринчи байти қофиясиз бўлган ғазал), ғазали ҳусни матлаъ (матлаъдаги кейинги байтнинг ҳар иккала мисраси матлаъга қофиядош бўлган ғазал), қўшалоқ вазнли ва қофияли, рубоий тарона (тўртала мисраси қофиядош бўлган рубоий), оддий туюқдан ташқари, қўшалоқ тажнисли туюқ, тажнисиз туюқ ҳамда тажнисли китъа, тажнисли фард, қофияли фард ва қофиясиз фард шакллари ҳам кўриш мумкин. Ғазал, рубоий ва туюқ Бобур лирикасининг энг характерли жанрларидир.

Бобур арузнинг ҳафиф, рубоий, ражаз, рамал, сареъ, тавил, мутақориб, мужтасс, музореъ, муъсареҳ ва ҳазаж баҳрларидан ҳамда бу баҳрларнинг 25 турдаги ички хилларидан фойдаланади.

Бобур девони асосан унинг ўзбек тилидаги шеърларидан ташкил топган. Бироқ шу билан бирга, унда форс-тожик тилида ёзилган бир неча шеър ҳам бор. Бобур ўз она тилига бўлган муҳаббатини бир шеърида шундай ифодалаган эди:

***Эрур турк ошиқ, қош билсам форсий қони,
Десам ҳолимни билса, форсийдан дилбарим они.***

Бобур форс-тожик адабий тилини ҳам мукаммал билар эди. Бунга шоирнинг форс-тожик тилидаги шеърлари яққол мисол бўла олади. Бобур Лутфий, Алишер Наоий, Умар Ҳайём, Ҳофиз сингари устоз санъаткорларнинг бир қатор анъаналарини давом эттирди ва ривожлантирди, уларнинг ғазалларига назира ва мухаммаслар боғлади.

Бобур лирик асарларининг мавзу кўлами кенг ва хилма-хилдир. Бобур умуман воқеликни, хусусан ижтимоий фикрни, ижтимоий ҳаётни кенгрок камраб олишга ҳаракат қилади ва бу соҳада кўпгина ютуқларни қўлга

киритади. Кишиларнинг маънавий қиёфаси, дин, тасаввуф, ҳокимият ва марифат масалалари, ёр ва унга бўлган муҳаббат, ватан ҳақидаги ўйлар, унга интилиш, замондан норозилик, ҳаётни севиш Бобур лирикасининг мавзулари ҳисобланади. Мураккаб ва зиддиятли ҳаёт ва кураш йўлини босиб ўтган Бобурнинг ўзи бу лириканинг марказий қаҳрамонидир.

Бобур лирикаси тил ва услуби жиҳатидан ниҳоятда содда ва равондир. У жўшқин ва мусиқий мисраларида ҳаётӣ, оригинал образлар яратади, халқ тили ва унинг оғзаки ижоди бойликларидан унумли ва ўринли фойдаланиб, шеърларининг тилини бой ва ранг-баранг қилишга эришади.

Бобур ҳаёт, севги ва шодлик куйчисидир. У одамларни ҳаётни кадрлашга ва севишга, ростгўй тўғри бўлишга, ўз шахсий манфаати кетидангина қувмасликка, ҳалол, соф кўнгил бўлишга, умуман руҳий бойликка эга бўлишга, мазлум ва муҳтожларни оёқости қилмасликка, мақсадга зўр бериб интилишга, қатъият билан қандай бўлмасин унга эришишга чакиради.

Бобур ҳаёт, севги ва шодлик куйчисидир. У дунёни, ҳаётни, ҳаёт қувончларини, инсон тирикчилигини, унинг хурсандчилигини, баҳор ва унинг латофатини севади:

***Ёз бўлдию бўлди яна жаннат киби ёзи,
Хуш ул кишиким айш ила ўтгай қишу ёзи.***

Шоир лирикасида бунга кўплаб характерли мисоллар келтириш мумкин, жумладан:

***Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.***

***Ёз фаслида чогир ичмакнинг ўзга ҳоли бор,
Кимга бу наишъа муяссар бўлса бордур давлати.
Ишқ дардин чекиб ҳар кимки топса васли ёр,
Ул замон бўлгай унут, юз йилги ҳижрон шиддати.***

Шоир «ёз фасли» билан боданинг кайфиятини, «ёр васли» билан «ишқ дарди»ни, «дўстларнинг суҳбати» билан «шеър баҳсини» куйлайди. У дилкаш, бамаъни ва хушчақчақ мажлисларни, дўстлар суҳбатини истайди ва таъриф қилади.

Бобурдаги бу кайфият ўзининг чуқур фалсафий асосларига эга, зотан ҳаётни қаттиқ севувчи ва шу билан бирга, унинг завқ-шавқини тарқ этишни истамайдиган, умрнинг инсонга берилган неъмат эканлигини идрок этадиган унинг моҳиятини англаган инсон албатта унинг қадрига етишга даъват этган:

***Гофил ўлма, эй соқий, гул чогин ганимат тут,
Вақти айш эрур боқий, ол чогир, кетур, бот тут.
Бу насиҳатим англа, не билур киши ёнгла,
Не бўлур экин тонгла, сен бугун ганимат тут.***

Бобурнинг бундай эркин фикрлари ўз даврида фавқулудда аҳамиятга эга эди ва улар Бобур адабий мероси учун катта ижтимоий моҳият, ёрқинлик, мазмундорлик, жозиба бахш этади.

Бобур шеърляти илм-маърифатни, ахлоқ-одоб каби масалаларни ҳам қамраб олади. Шоир илмнинг ўз-ўзидан бунёд бўлмаслигини таъкидлар экан, киши фақат ҳавас ва иштиёқ билангина илмга эга бўлиши мумкин дейди:

***Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Ўрганғали илм толиби илм керак,
Мен толиби илму толиби илм йўқ,
Мен борман илм толиби, илм керак.***

Яхши хулқ-атворга эга бўлиши, кишиларга яхшилик қилиши энг эзгу хислат ва олижаноб фазилатдир:

***Халқингни рост этгил ҳар соризаки борсанг,
«Аҳсанга» деб бори эл, гар яхши от чиқарсанг...
Бори элга яхшилик қилгилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиг.***

Бобурнинг кўпгина шеърларининг мазмунини ватан иштиёқи, ғурбат ҳасратлари, соғинч кайфияти ташкил этади. Бу бевосита шоирнинг мураккаб ҳаёти ва кураш йўли, шодиёна аламли саргузаштлари билан боғлиқ. Бобур темурийлар салтанатини сақлаб қолиш, Мовароуннаҳрда йирик ва мустаҳкам давлат қуришга интилди. Бироқ бу орзулари амалга ошмади. У ватанини ташлаб кетди. Ундан олисда кўплаб машаққатларни бошидан кечириб яшади.

Бобурнинг ватанига қайтиш орзуси ушалмади. У юртидан узоқда қолиб кетди, давлати ва салтанати уни умр бўйи чет элга боғлаб қўйди. Бинобарин, у:

***Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,
Лекин борурида ихтиёрим йўқтур,*** – деган эди.

Бобур шеърлари орасида ўзининг ватанидан олисга кетиб қолишини «хатолиғ» деб баҳолаган пушаймонлиғ кайфияти ҳам учрайди:

***Толёй йўқки, жонимга балолиг бўлди,
Ҳар ишниким айладим, хатолиг бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролиг бўлди.***

Демак, Бобур ўз ватанини иштиёқ билан севади, ғурбатдан ҳасрат ва надомат чекади, бу кайфиятини, ҳолатини ўз шеърларида – ғазал ва рубоийларида маҳорат билан ифодалайди.

Бобур лирикасидаги ишқ мавзуси жуда кенг қамровли. У оддий инсоннинг инсонга бўлган муҳаббатидан, инсоннинг илоҳга бўлган

муҳаббати даражасига кўтарилган. Бу эса Бобур шеъриятидаги сўфиёна майлларни намоёни қилади. Бобур ошиқни зоҳидга, ишқни зуҳду – тақвога қарама-қарши қўяр экан, бир жиҳатдан Навоий сингари шоирларнинг анъаналарини давом эттириб, таркидунёчиликни оқламаса, иккинчи томондан, тасаввуф таълимотидан бизга маълум бўлган зоҳидлар ва ошиқлар (сўфийлар) ўртасидаги келишмовчиликларни кўрсатиб беради:

*Зоҳидо дўзах ўтидин мени не қўрқутасен,
Ҳажр ўти қошинда қўрмасмен ани учкунга.*

Ёки:
*Тийрадур зуҳд дамидин кўнгул,
Ишқ ўти бирла ёрутмоқ керак...*

*...Зуҳд кетти, эса қарам қилди,
Ишқ келди-ю муҳтарам қилди.*

Хуллас, Бобур лирикасининг мавзу доираси ранг-баранг бўлиб, у ўзбек классик шеъриятининг раванг топишига, ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққийсига катта ҳисса қўшди.

Бобур – етук санъаткор шоир. У Лутфий, Навоий сингари буюк сўз санъаткорларидан таълим олиб, уларнинг анъаналарини давом эттириб ривожлантирган шоирдир. Шоир шеъриятнинг бадиий соддалиги учун курашди. Шоир яратган тимсоллар самимийлиги ва табиийлиги билан китобхонни ҳайратга солади, Шоир бадиий содда, раванг, мусиқий, тили бой ва рангдор шеърлар яратди. Унинг шеърларида ўй ва фикр, ҳис ва туйғу, тасвир ва тавсиф, сўз ва мусиқийлик бир-бири билан узвий боғланиб кетади. Инсоннинг хилма-хил ички кечинмалари, шодлиги ва қайғуси, орзу ва армон, толеи ва тақдири ўзига хос бадиий бўёқлар билан тасвирланади, жонли образ ва портретлар яратади, табиат манзаралари ва турли лавҳаларни раванг каби чизиб беради. У ҳар бир шеъридаги мазмунни, кайфиятни эътиборга олган ҳолда унга мувофиқ шакл вазн қўллайди, ички қофиялардаги, сўз ўйинларидан, интонация ва товуш товланишларидан усталик билан фойдаланади. Масалан, жанрнинг:

*Кўнглумни чу ул пари олибтур,
Девона бўлурга не қолибтур.*

Ёки:
*Сабо ул гул ҳарамига гузар қил,
Менинг ҳолимдин ул гулга хабар қил*

каби мисралари ниҳоятда содда, раванг ва мусиқийдир.

Лирик шеърларида шоир фақат сиёсий фаолияти заминида вужудга келган кайфиятлари билан эмас, балки ошиқ, маърифатпарвар ва мураббий бир инсон сифатидаги фикр туйғулари билан ҳам мужассамланади.

Бобурнинг санъаткорлик маҳорати бадиий санъат ва тасвир воситаларини қўллашда ҳам намоён бўлади. У ўхшатиш, тазод, нашр, параллелизм, муболаға ва бошқа турдаги усул ва бадиий тил воситалари орқали мавзуни, образни, ҳолат ва ҳис-туйғуни мукамалроқ ёритишга эришади.

Хуллас, Бобур лирикаси ранг-баранг жанрлардан ташкил топган. Унинг мавзу доираси кенг. Шарқ шеърини анъаналарини давом эттирган шоир мавжуд шеърини санъатлар ва тасвир воситалари дея маҳорат билан фойдаланиб, ўз санъаткорлигини, ўзбек шеъринида ўзига хос ҳодиса эканлигини намоёниш қилди.

Адабиётлар

1. Бобур. Танланган асарлар. –Т.: ЎзФА, 1958.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Маҳрами асрор топмадим. –Т., 1993.
3. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб, 1976.
4. Азимжонов С. Индийский диван Бабура. 1966.
5. Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихи, 1961.
6. Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. –М., 1982.
7. Қайюмов А. Бобур лирикасининг ғоявий-бадиий хусусиятлари. //»Ўзбек тили ва адабиёти«. 1958 №2.
8. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1-2-жилдлар, 1965-66.

Такрорлаш учун саволлар

1. Бобурнинг лирик меросини нималар ташкил этади?
2. Бобур лирикасининг мавзу доираси ҳақида маълумот беринг.
3. Бобурнинг шеърларида биографик асоснинг ўрнининг изоҳланг.
4. Бобур қўллаган бадиий санъатлар ва тасвир воситаларини тушунтириб беринг.

«БОБУРНОМА»

РЕЖА:

1. «Бобурнома» нинг яратилиш тарихи. Унинг нусхалари ва таржималари.
2. «Бобурнома» – тарихий манба.
3. «Бобурнома» – прозанинг йирик намунаси.
4. «Бобурнома» да жойлар ва табиат лавҳалари тасвири.

5. «Бобурнома» да тарихий шахслар тасвири.
6. Бобур – «Бобурнома» нинг бош қаҳрамони.
7. «Бобурнома»нинг илмий-маърифий ва адабий қиммати.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан қолган ижодий мероснинг энг муҳим ва энг йириги Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, географияси, этнографиясига оид нодир ва қимматли маълумотларни ўз ичига олган ва адабий тилнинг ёрқин намунаси бўлган «Бобурнома» асаридир.

Асарнинг асли номи «Бобурия» бўлса-да, уни «Воқеанома», «Тузуку Бобурий», «Воқеоти Бобурий» деб атадилар, кейинчалик асар «Бобурнома» деган ном билан машҳур бўлиб кетди.

«Бобурнома» мемуарлар (эсдаликлар) тўпламидир. Бу тарихий-бадий асар 1494-1529 йиллардаги воқеаларни, Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда бўй берган ва кўпида Бобурнинг ўзи иштирок этган ўзаро феодал урушларни ўз ичига олади. Афтидан, Бобур сиёсий фаолиятининг дастлабки йилларидан бошлаб воқеаларни хотира сифатида қайд этиб борган, кейинчалик бу қайдлар «Бобурнома»нинг яратрилишига асос бўлган. Бобурнинг «Бобурнома»ни қачон ёзишга киришгани маълум эмас. Бироқ асарнинг айрим ўринлари унинг кўпроқ қисми Ҳиндистонда ёзилгани ёки қайта таҳрир қилинганини кўрсатади. Масалан, адиб 909 (1503-1504) йилги Афғонистон воқеаларини баён қилар экан, Иброҳим Лўдий устидан қозонган ғалабасини эслайди. Бу эса Бобурнинг 909 йил воқеаларини Ҳиндистонда ёзганини ёки аввалги ёзганаларини таҳрир қилганини кўрсатади. Бобур бу асарини умрининг охирларида, 1529-1530 йилларда ёзиб тугатади.

Бобурнинг ўз сўзи ва унинг қизи Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома»даги маълумотларига кўра, «Бобурнома» дастлаб «Воқеанома» деб аталган. «Бобурнома»даги бир рубоийсида шоир шундай деган эди:

***Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум,
Ҳар ким бу «Вақое»ни ўқур, билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум.***

«Бобурнома»ни кўчирган бир котиб уни «Бобурия» деб номлайди. Демак, «Бобурнома» асари ўз даврида юқорида айтиб ўтганимиздек бир канча номлар билан аталган экан.

«Бобурнома»нинг ўндан зиёд қўлёзма нусхалари маълум. Асарнинг Бобурнинг ҳаёт давридаёқ кўчирилган икки нусхаси ҳақида маълумотлар бўлса-да, уларнинг қаерда сақланаётгани маълум эмас. «Бобурнома»нинг XVII-XVIII асрларда кўчирилган нусхалари Ленинград, Калькутта, Агра, Ҳайдаробод, Манчестр, Лондон, Эдинбург ва бошқа жойларда сақланади.

«Бобурнома» 1857 йилда Қозонда туркшунос рус олими Н.Ильминский томонидан нашр этилади. 1905 йил инглиз олимаси А.Бевеиж хоним «Бобурнома»нинг Ҳайдарободда топилган қўлёзмасининг факсимилиесини нашр эттиради. Асар Туркияда ҳам нашр этирилган. Асардан парчалар бир неча хрестоматияларда нашр этирилди. 1948-49 йилларда икки китоб ҳолида, 1965-66 йилларда уч томлик таркибида, 1990 йилда алоҳида китоб ҳолида чоп этилди. «Бобурнома» асари билан шарқ ва ғарб олимлари алоҳида қизиқишган. Уни энг камёб ва нодир асарлардан ҳисоблаган кўпгина ғарб олимлари тадқиқ этиб ўрганганлар, таржима қилганлар. Жумладан, ғарб тарихчи олимлардан Элфинстон Бобурнинг бу асари ҳақида шундай ёзади: «Бу мемуарларда буюк турк подшосининг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг шахсий ҳис-туйғулари ҳар қандай муболагадан, пардадан ҳоли. Унинг услуби оддий ва мардона, шунингдек, жонли ва образли. Ўз замондошларининг биографияларини, уларнинг қиёфаларини, урф-одатларини, қилиқларини ойнадек равшан тасвирлайди. Бу жиҳатдан у («Бобурнома») Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир...»

«Бобурнома» бир неча тилларга таржима қилинган. Акбаршоҳ даврида (1586) «Бобурнома» форс тилига таржима қилиниб, унга миниатюралар ишланган. Бу таржиманинг нусхалари кўп. Асар 1705 йилда Витсен томонидан голланд тилига таржима қилиниб, Амстердамда босилади. Джон Лейден билан В.Эрскин «Бобурнома»нинг ўзбекча ва форсча нусхаларини солиштириб, уни инглиз тилига таржима қилишган ва 1926 йилда Лондонда нашр этиришган. А.Кейзер «Бобурнома»нинг инглизча таржимаси асосида уни қисқартирилган ҳолда немис тилига таржима қилинади ва бу таржима 1828 йилда Лейпцигда босилади. Француз олими Паве де Куртейль таржима қилади. Бу таржима 1871 йилда Парижда нашр этилади. «Бобурнома»ни рус олимларидан дастлаб Н.И.Пантусов, С.И.Поляков, В.Вяткинлар таржима қилган бўлсалар, у кейинчалик М.Салье томонидан рус тилига тўла таржима қилинди ва икки марта нашр этилди.

Ўзбек адабиётшунослари томонидан «Бобурнома»нинг кўп жиҳатлари тадқиқ этилган. Бу соҳада олиб борилган тадқиқотлар А.Фитрат, Ҳ.Ёқубов, Я.Ғуломов, В.Зоҳидов, И.Султон, М.Шайхзода, Ф.Сулаймонова, А.Қаюмов, Ҳ.Ҳасанов, Н.Маллаев, С.Ҳасанов, Х.Назарова, П.Қодиров, Р.Набиев, Х.Қосимов, Ғ.Саломов, С.Жамолов, Н.Комилов, А.Абдуғофуров, И.Ҳаққулов, Ҳ.Қудратуллаев, тарихчи олимлардан С.Азимжонова ва бошқаларни
номи
билан
боғлиқ.

«Бобурнома» тарихий манба сифатида алоҳида қимматга эга, Унда XV асрнинг охиридан XVI асрнинг 30-йилларига қадар рўй берган тарихий воқеалар акс этирилади. Асар 1494 йил воқеаси тасвири билан, Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзонинг Фарғонага хужуми, Умаршайх Мирзонинг ҳалок бўлиши ва 12 ёшга қадам қўйган Бобурнинг тахтга чиқиши билан бошланади. Асарда воқеалар доираси кенгайиб, чуқурлашиб, мураккаблашиб боради. Муаллиф Мовароуннаҳрдаги, кейинроқ Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда воқеаларни баён қилади.

Фактик материалларнинг кўплиги, бойлиги, аниқлиги ва тўлаллиги, тарихий воқеаларнинг асосан объектив, беғараз ва ростгўйлик билан баён этилиши, хронологик изчиллик, ифоданинг соддаллиги ва равонлиги «Бобурнома»нинг тарихий манба сифатидаги афзалликларини ташкил этади. Шу жиҳатдан қараганда «Бобурнома» ўтмишнинг кўпгина тарих китоблари ва мемуарларидан устун туради. «Бобурнома»да тарихий воқеалар асосан объектив баён этилади. «Бобурнома» содда услуб, равон, ширали ва бой тил билан ёзилган, жонли манзаралар, портрет ва характерлар, оригинал бадиий тил воситалари билан бадиийлаштирилган асардир. Айнан мана шу афзал жиҳатлари билан «Бобурнома» узоқ замонлардан буён тарихчиларнинг ва бошқа олимларнинг диққат-эътиборини ўзига «жалб этиб, юксак баҳоланиб келмоқда. «Бобурнома» XV-XVI аср тарихий ҳодисалари билан танишиш ва уларни умумлаштириш, Шарқ феодал жамиятининг хусусиятларини белгилаш ва ёритишда жуда кўп характерли фактлар, маълумотлар беради.

«Бобурнома» ўзбек адабиёти тарихида бадиий прозанинг энг биринчи йирик намунаси ҳисобланади. Бу асар адабиётимизда прозанинг ривожланишига узоқ вақт ижобий таъсир этиб келди. Бу асарда бадиий прозанинг деярли маълум даражада барча элемеантлари бор. Муаллиф ўз асарининг кўп қисмларини худди ана шу планда ёзади, ўз бошидан кечирган ва кўрганларини, ўзининг атрофидаги ёки тарихий алоқадор бўлган одамларни, бу одамлар нима қилган бўлсалар – уларнинг барчасини тасвирлайди. Мазкур асарда муаллифнинг жуда чуқур билими, бадиий салоҳияти ва маҳорати намоён бўлади.

«Бобурнома»да қаҳрамонларнинг ҳаракатлар билан воқелик узвий ва чамбарчас боғланиб кетади. Муҳими шундаки, бу воқеаларнинг барчасида Бобурнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг ҳарбий юришлари етакчилик қилади. Улар ўқувчига шундай етказиб бериладики, асарнинг баъзи жойлари бадиий умумлашма даражасига кўтарилади.

«Бобурнома» нинг сюжети жуда мураккабдир. Бобур сюжетни ривожлантиришда Шарқ адабиётида кенг тарқалган баён ичига баён киритиш усулини қўллайди. Мазкур усул турли мавзуларни қамраб олишга, конфликтнинг кучайишига ва асарнинг серқирра бўлишига имконият беради.

Муҳими шундан иборатки, Бобур кўпинча бадиий умумлашма ва воқеликни реалистик акс эттириш орқали юксак маҳоратга эришади. Бу жиҳатдан «Бобурнома»да баён қилинган 1502-1503 йил воқеаларини ўз ичига олган бобнинг (иккинчи ярмида ёлғиз қолган Бобурнинг душманлар таъқиб қилар экан, у барча хавф-хатарни билгани, тушунгани ҳолда узоқ вақт катта масофани ажал билан ёнма-ён босиб ўтганлиги) тасвири ажралиб туради.

Муаллиф эпизодик ҳодисаларни акс эттирганда ҳам шу усулни қўллайди. Воқеаларни тасвирлаган адиб уларнинг кўпида бевосита ёки билвосита иштирок этади, воқеалар Бобурнинг ўз образи орқали бир-бири билан уланади, ўзига хос сюжет чизигини яратади. Шунинг учун ҳам «Бобурнома» жуда енгил ўқилади, китобхонни ўзига мафтун этади. Рус шарқшунос олими, академик В.В.Бартольд «Бобурнома»ни «туркча проза»нинг энг яхши асарларидан бири, деб баҳолаган эди.

Бобур бирор тарихий воқеани ҳикоя қилишга киришар экан, кўпинча, аввал воқеанинг ўрнини батафсил тасвирлайди, воқеада иштирок этувчи кишиларнинг афт-башарасидан тортиб феъл-атвори ва хатти-ҳаракатига қадар таърифлайди, сўнг воқеанинг баёнига киришади. Баъзан воқеа давомида чекиниш қилиб, жой ёки манзарани тасвирлайди. Китобхоннинг кўз ўнгида XV-XVI асрлардаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон ўлкалари, улардаги шаҳар ва қишлоқларнинг манзараси, топографияси, об-ҳавоси, ўсимликлар дунёси, аҳолиси, урф-одатлари намоён бўлади.

Бобур пейзаж устасидир. Мисол учун, Бобур ва унинг одамлари ўз йўлларида дуч келган ва улар кечиб ўтишлари лозим бўлган дарёнинг кенглигини, улуғворлигини ва секин оқишини муаллиф қуйидагича қисқа ва образли қилиб ифодалайди: «Ғариб улуғ сув назарга келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўринмайдур. Сув осмон била пайваст кўринадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар нетаврким, серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўринур...» «Бобурнома» муаллифи бундай ўринларда истеъдодли адиб ва шоир сифатидагина эмас, балки билимдон ва кузатувчан бир олим, географ, табиатшунос, этнограф, тилшунос, санъатшунос сифатида гавдаланади. У айрим кичик деталларга ҳам катта эътибор беради, реалистик лавҳалар яратади ва ҳассос, рассом сифатида табиатнинг хилма-хил манзараларни чизади. Андижон, Марғилон, Ўш, Хўжанд, Қобул, Ғазна, Ҳирот ва бошқа шаҳарлар тасвири худди шундай манзаралардир. Жойлар тасвири «Бобурнома»да тарихий воқеаларни, кишиларнинг саргузашти, ҳаёти ва фаолиятини баён этишда бир экспозиция вазифасини бажаради. Масалан, 1494 йил воқеаларни, Умаршайх Мирзонинг ҳалокати ва ўзининг тахтга чиқиб амакисининг қўшинини чекинишга мажбур этганини сўзлашдан аввал Фарғона вилояти ва унинг етти шаҳрини тасвирлайди.

Бобур табиат манзаралари бир-биридан фарқ қилувчи ва ўзига хос бўлган вилоят ва ўлкаларда бўлди. У турли жойларни тасвирлар экан, мана шу табиат манзараларига ҳам катта эътибор беради, уларнинг нозик нуқталарини топа олади ва худди бир рассомдай жонли полотнолар, пейзажлар чизади. «Бобурнома»нинг тарихий манба сифатида баҳолашга биринчи асос – тарихий воқеалар баёни бўлса, иккинчи асос – асарда тарихий шахслар, уларнинг фаолияти ва саргузаштларининг ифода этилишидир. «Бобурнома»да бир неча юз тарихий шахслар ҳақида маълумот берилади. Улар шоҳлар, вилоят ҳокимлари, амир-амалдорлар, аскарлар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари, деҳқонлар, хунармандлар ва бошқа касб эгаларидир. Адиб уларни тасвирлаётган воқеалардаги ролига қараб бирлари ҳақида кенг ва батафсил сўзлайди, иккинчи бирлари ҳақида қисқача маълумот беради, баъзиларини бирор муносабат билан тилга олади ёки эслаб ўтади. Воқеалар ривожига муҳим ўрин тутган Умаршайх мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Султон Аҳмад мирзо, Хисравшоҳ каби «тарихий шахсларнинг фаолияти ва саргузаштларини баён этиш билан бирга, уларнинг шакл-шамойили, насл-насаби, маънавий қиёфаси, хислати, хулқ-атвори, кишиларга муносабати, маданий савияси ва бошқа жиҳатларини ҳам тасвирлайди,

хилма-хил бадий портретлар, характерлар яратади. Бундай персонажлар бевосита тарихий роман ёки қиссалардаги қаҳрамонларга ўхшаб кетади. Бобур уларнинг таърифи ва тавсифини бир жойга тўплаб, мужассамлаштириб беради, бу билан китобхонни тарихий шахс билан таништиради, шундан кейин воқеалар баёнини давом эттиради.

«Бобурнома»да илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳам катта ўрин берилган. Бобур Навоий, Жомий, Биноий, Муҳаммад Солих, Ҳилолий, Сайфи Бухорий, Мир Ҳусайн Муаммоий, Шайхим Суҳайлий, Юсуф Бадий, Аҳмад Ҳожибек Беҳзод, Султон Али, Хожа Абдулло Марворий, Шоҳ Музаффар, Ғулом Шодий, Ҳусайн Удий каби қатор шоирлар ва санъаткорлар ҳақида маълумот беради, уларни мактайди, асарлардан намуналар келтиради, баъзан ҳаёти, фаолияти ва шахсий сифатлари ҳақида қизиқарли фактларни келтиради. «Бобурнома» бу кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда, уларнинг маданий ҳаётдаги ўрнини белгилашда жуда аҳамиятлидир.

«Бобурнома»нинг бош қаҳрамони – Бобур. У жуда мураккаб шахс – сиёсий арбоб, лашкарбоши, олим, шоир ва донишманд. Табиийки, барча бадий асарда инсон, унинг ҳаёти, турмуш тарзи ва характери ўз ифодасини топади. Мумтоз насрий асарлар ҳам бундан холи эмас. Одамлар орасидаги муносабат, энг аввало ҳиссиёт, ҳаяжон, руҳий ўзгаришларсиз вужудга келмайди. Бу ҳолатларнинг бадий, тарихий, саргузашт, воқеий-илмий саргузашт асарларида қай даражада ёритилганини ўрганиш адиб услуби, баён тарзини белгилашга ёрдам беради.

«Бобурнома»да муаллифнинг психологик ҳолати тасвири алоҳида ўрин тутади. Бобурнинг биринчи марта май ичишга рағбат этгани жиддий руҳий кечинмалар орқали ўтганлиги бунга бир далил. Вақти келиб Бобур ўзида «чоғирга майл пайдо» бўлганлигини сезган. Муаллифнинг инкор қилиб бўлмас сабаблар, холис далиллар келтириб, май ичувчилар даврасига қўшилиши учун руҳан ва маънан тайёрлигини зикр этади, ўзини тинчитади. Бироқ яна бир монелик сезади: Бобурни билган барча кишилар унинг азалдан ичкилик ичмаслигидан бохабар бўлганликлари туфайли уни қистамас эдилар. Унинг ўзи эса журъат этиб, ичишга майли борлигини очик билдира олмаслигини шунчалик аниқ, ҳаётий тасвирилаганки, эҳтимол, бу ҳолатни бунданда мазмунлироқ ёритиб бўлмас: «...сўнгралар йигитлик ҳавасидан ва нафс тақозосидинким, чоғирга майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эрди, балки чоғирга майлини билур киши йўқ эрди. Кўнглум агарчи мойил эди, қилмағон амрни узлук била қилмоқ мушкул эди».

Бобурнинг юқоридаги андишаси темурийзодалар ахлоқи, инсоний қадр-қийматга эҳтироми, атрофдагилар фикр-мулоҳазаси билан ҳисоблашиш, жамиятнинг қонун-қоидалари барча учун, ҳатто, шоҳ Бобур учун ҳам бирдек амал қилишининг ёрқин далилидир. Бобур қанчалик ичишга майли бўлмасин, ёши катталар, давradoшларнинг хоҳиш-истаги бўлмаган экан, у ўзини тияди, ўз иродасини ишга солади, ичмайди. Худди шу хислат давримиз ёшлари учун, уларни май ва бошқа сархуш этувчи моддаларни истеъмол қилишдан бош тортиш учун юксак ибрат ва маънавий сабоқ вазифасини ўтайди.

«Бобурнома»нинг бош қаҳрамони Бобур тимсоли, унинг фаолияти, руҳий-маънавий олами ҳақида ўрнатқ бўладиган даражадаги жуда кўп маълумотларни олиш мумкин.

«Бобурнома» қомусий асардир. Унда тарихий воқеалар билан бирга, табиёт, география, топография, адабиётшунослик, этнография ва фаннинг бошқа соҳаларига доир жуда қимматли факт ва маълумотлар берилган. Бобур тоғ ва даралар, кўл ва дарёлар, хилма-хил ўсимлик ва ҳайвонлар, жойларнинг ерости бойликлари, халқларнинг урф-одати, тили, санъати ва адабиёти, айрим сўзларнинг этимологияси ва бошқа масалалар билан қизиқади, буларнинг барчасини эринмай кузатади, ўрганади, турли касбдаги кишилардан, кексалардан маълумот тўплайди. Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонни нафақат сиёсий тарихи, билангина эмас, балки табиати, илм-фани, санъат-адабиёти ва бошқа жиҳатлари билан «Бобурнома»да бирмунча тўла ва мукамал тасвирланади.

«Бобурнома»да шу даражада кўп турли-туман маълумотлар борки, фаннинг деярли барча соҳаларидаги мутахассислар бу асардан баҳраманд бўла оладилар.

Шулар билан бир қаторда, «Бобурнома» ўзбек адабий тилининг жуда муҳим ёдгорликлардан биридир. Бу асар орқали биз XV аср охири XVI аср бошларидаги ўзбек адабий тили ва ҳамда унинг ўша даврдаги асосий шеваларидан бўлган Андижон шеvasи ҳақида кенг ва мукамал тасаввурга эга бўламиз.

«Бобурнома»да Бобурнинг санъаткорлик маҳорати ҳам сезилиб туради. Асарда романтик туйғу, юксак бадиий воситалар – ташбеҳ, истиора, мажоз, муболаға, бадиий санъатлари орқали воқеа-ҳодисаларни тасвирлаш унинг жозибадор ва гўзал бўлишини таъминлайди.

«Бобурнома» воқеий-илмий, саргузашт асар бўлганлиги боис муаллиф ўзининг юксак романтик туйғуларини ифодалаш учун гоҳида шоирона туйғуга берилади, реалистик тасвирларига кўтаринкилик бахш этиш ниятида шеърга мурожаат этади. «Бобурнома»нинг ана шу қисмлари, айниқса, жуда равон ўқилади, ўқувчини муаллиф ҳикоя қилган воқеа-ҳодисаларга ҳамроҳ қилади.

Хуллас, Бобур ўзининг лирикаси билан ҳам, «Бобурнома» асари билан ҳам ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. Бобурнинг «Бобурнома»сидан илҳомланган қизи Гулбаданбегим форс-тожик тилида «Ҳумоюннома» асарини яратди.

«Бобурнома» Навоий насрий асарларидан сўнг туркий тилдаги нодир бадиий, илмий наср хазинаси бўлганлиги боис бугунги кунда ҳам ва ҳеч қачон ўзининг илмий-адабий, маърифий қимматини йўқотмайди.

Адабиётлар:

1. «Бобурнома». –Т.: ЎзФА, 1960.
2. Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. –Т., 1998.
3. Жамолов С. «Бобурнома»нинг бадиий қиммати ҳақида. –Т.: ЎзФА, 1961.

4. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари. –Т., 1996.
5. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Асарлар. 3 жилдлик. –Т., 1965-66.
6. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: Юлдузча, 1990.
7. Зоҳидов В. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Ўзбек адабиёти тарихидан». –Т., 1961.
8. Қудратуллаев Ҳ. «Бобурнома»нинг тарихий-адабий ва услубий таҳлил. Автореферат. –Т., 1998.
9. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. 1 китоб. –Т., 1976.

Такрорлаш учун саволлар

1. «Бобурнома» нинг яратилиши тарихи ҳақида маълумот беринг.
2. Нима учун «Бобурнома»ни тарихий манба деб ҳисоблаймиз?
3. «Бобурнома» ўзбек насрининг йирик намунаси эканлигини асослаб беринг.
4. «Бобурнома»да табиат тасвирининг берилишини қандай изоҳлайсиз?
5. «Бобурнома»да муаллиф руҳий оламини ифода этиш усуллари ҳақида сўзланг.